

İLMİHAL KİTAPLARININ TÜRK DİLİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Ebubekir ERASLAN

Öğr. Gör. Ebubekir Eraslan, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, ebubekireraslan@mu.edu.tr

ÖZET

İlmihal kitapları Müslüman bir kimsenin temel düzeyde bilmesi gereken inanç ve ibadet esaslarını ele alan eserlerdir. Anadolu coğrafyasında XIV. yüzyıla birlikte yazılmaya başlayan ilmihallerin sayısı ve hacmi asırdan asıra artmış ve ilmihal yazmak Türkler arasında bir gelenek haline gelmiştir. Hatta Türkler fethettiği coğrafyalara da ilmihal yazma geleneğini taşımıştır.

Osmanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerde yazı dilinin ağır olmasına karşılık özellikle dini eserlerin dili halka hitap etmek amacıyla yazıldıkları için her zaman konuşma diline yakın olmuştur. Hele hele eğitim seviyesi daha aşağıda olan kesime ve okula yeni başlamış öğrencilere dönük olarak yazılan ilmihal kitapları, yazıldıkları asırların doğal dilinin temsilcisi olmuşlardır. İlmihal kitaplarının dilinin sade ve net, cümle kuruluşlarının basit ve yalın olması bu eserlerin her zaman popüler olmasını sağlamıştır. Bu sebeple ilmihal kitapları; ses, şekil ve söz dizimi çalışmaları açısından kaynak eserlerdir.

Anahtar Sözcükler : İlmihal, Konuşma Dili, Türk Dili, Türk Dili Tarihi

IMPORTANCE OF CATECHISM BOOKS IN TERMS OF HISTORY OF TURKISH LANGUAGE

ABSTRACT

The books of catechism works that deal with the principles of faith and worship that a Muslim must know at the basic level. XIV.th century in Anatolia the number and volume of catechism began to be written together with the century. Even the Turks conquered the tradition of writing to the geographies.

Although the language of writing in Ottoman Turkish was heavy, it was always close to the language of speech because the language of the religious works was written to address the public. Catechism especially for the lower level of education and the newly-written books for the students who have just started school, they have been the representatives of the natural language of the centuries in which they were written the language of catechism are simple and clear, and these works have always been popular. Therefore, the books of catechism; phonetic, morphology and sentax in source of studies.

Key Words : Catechism, Speaking Language, Turkish Language, History of Turkish Language

GİRİŞ

Din insanlara yön verip onları iyi ve faydalı şeyler yapmaya yönelten bir hayat nizamıdır. Bedeni ihtiyaçları karşılamak nasıl hayatın bir gereği ise manevi varlığın devamı da ruhi ihtiyaçların karşılanmasına bağlıdır. Onun bu ihtiyaçlarını karşılayan en köklü müesseseyse dindir. İnsanın yüce bir kudretin mevcudiyetini kabul edip ona yönelmesi, dua ve niyaz ile ona sığınması, doğuştan getirdiği sığınma, güvenme ve bağlanma duygularının en güzel karşılığıdır. (Altıkulaç, 2012, s.6) Bu karşılığı, hisleri halka vermek ve onlara aşılacak; halkın bunlara erişimini daha da kolaylaştırmak amacıyla ilmihaller yazılmıştır.

İlmihaller, başta iman konuları olmak üzere İslam'ın fert ve toplum hayatıyla ilgili emir ve yasaklarını kısa ve öz olarak anlatan eserlerdir. İlmihaller genel olarak dinî ilimlerle meşgul olmayan halk kesimi, hassaten çocuklar, buluş çağına ulaşmış gençler ve eğitime yeni başlayan talebeler dikkate alınarak yazılmaktadır. (Kara, 1990, s.6) Allah'a, kendine ve çevresine karşı görevlerini yerine getirmek isteyen Müslüman'a rehberlik vazifesi gören ilmihal kitapları, tartışmalardan uzak, sade, net ve halk için yazılmış eserlerdir.

1. İlmihal

İlmihal, “ilim” ve “hal” kelimelerinden oluşmuş bir isim tamlamasıdır. Sözlüklerde “davranış bilgisi”, “din kaidelerini öğretmek üzere yazılmış kitap” (Devellioğlu, 2015, s.429), “akaidin kavaid-i esasiye ve ibtidaiyesi ile namaz abdest vesair malumat-ı diniyyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap” (Sami, 1322, s.497) şeklinde tanımlanmaktadır. Terim olarak “inanç, ibadet, muamelat (günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resul-i Ekrem'in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı” (Kelpetin, 2000, s.139), “bir Müslüman'ın günlük yaşantısında lazım olan, kul ile Allah ve kulların kendi aralarındaki ilişkilerindeki düzenleyen ve herkesin bilmesi gerekli olan bilgileri ihtiva eden ilm” (Erdoğan, 1998, s.194), “öncelikle inanç esasları ve ibadetleri, İslam'ın fert ve cemiyet hayatına dair ortaya koyduğu prensipleri, tavsiye, emir ve yasakları ile Müslümanların tarih boyunca bu prensipler muvacehesinde kazanmış oldukları örf, anane ve ibadetlerini bir de İslam alimlerinin anlayış ve uygulamalarını ihtiva ettikleri için Müslüman bir ferdin baş ucundan eksik edemeyeceği en temel eserler mahiyetindedir.” (Altıkulaç, 2012, s.4) anlamına gelmektedir.

İlmihallerde ilk işlenen konu iman ve iman esaslarına ilişkin bilinmesi gerekenlerdir. Bundan sonra İslam'ın şartları olarak bilinen kelime-i şهادet ile namaz, zekat, hac ve oruç ibadetleri ile ilgili konular anlatılmaktadır. Konular genelde belli bir mezhebin görüşleri ve tercihleri çerçevesinde anlatılmaktadır. Kendisini belli bir mezhebin görüşüne uygun olmakla takdim etmeyen ilmihal örneği pek bulunmamaktadır. (Kurt, 1998, s.11)

İlmihallerde genelde şu konular yer alır :

1. İtikat konuları
2. İbadetler, muamelat
3. Helaller ve haramlar
4. Ahlaka ait hükümler (Bilmen, 2011, s.13)

Hitap edilen kesimin farklılaşmasına bağlı olarak konularda birtakım değişikliklere de gidilebilmiştir.

1.2. İlmihallerin Oluşumu

Hız. Peygamber'e gelen vahyin "oku!" emriyle başlaması, İslam'da ilme verilen önemin açık bir delilidir. "İlim tahsili, her Müslüman üzerine farzdır." hadisindeki ilim kelimesini İmam Maturidi, Serahsi ve Zernuci gibi erken dönem uleması "ilm-i hal" olarak yorumlamışlardır. (Tulum, 2008, s.2) Zamanla bunun kapsamına iman, namaz, oruç, helal ve haram gibi temel bilgiler de girmiştir. İslami ilimlere karşı VIII. yüzyıldan itibaren kaleme alınan risale şeklindeki muhtasar eserlerin ardından hacimli kitaplar yazılmış, telif hareketi daha sonra uzun şerhler ve haşiyelerle devam etmiştir. Alimlere hitap eden bu kaynaklarda dinî konuları ayrıntılı bir biçimde ele alınması, eğitiminin de daha çok hoca merkezli ve sözlü geleneğe dayanması nedeniyle, halk için temel konularda özlü bilgiler ihtiva eden dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlenmeye müsait eserlere ihtiyaç duyulmuştur. (Bozkurt, 2006, s.10) Osmanlı öncesinde Arapça, Farsça veya nadiren Türkçe ilmihal kapsamına girebilecek örnekler bulunmaktayken Osmanlı'nın kurulmasıyla ilmihal geleneğinin yaygınlaştığı görülür.¹

¹ Arpağuş, a.y., s.31-32. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mediha Aynacı, Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihâl Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhi Yönden İncelenmesi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009

İlmihal adıyla kitap yazma işinin hangi tarihlerde başladığıyla ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte bugün adına ilmihal diyebileceğimiz bilgi mecmuasının ilk örneği İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin "el-Fıkhu'l-Ekber" isimli eseridir. Ebu Hanife tarafından yazılan bu eserden sonra ilmihal hamlesi, çeşitli değişim ve gelişmelerden sonra Anadolu coğrafyasına yayılmıştır.

Anadolu coğrafyasında sade bir üslupla yazılmış akaid kitapları, amentü şerhleri; yalnızca namaz, oruç veya hacla ilgili kaleme alınmış risaleler; meviza, irşad ve nasihat türü eselerde ilmihallerde yer alan ahlak ve adab ile ilgili konular anlatılmıştır. Doğrudan ilmihal başlığı altına girmeyen bu tür eserlerin her biri ilmihalle amaçlanan dinî bilgiyi vermeyi hedeflemiş eserler olarak fonksiyon görmüşlerdir. Hatta bazen bu tür eserler sonradan yeni başlıkların eklenmesiyle genişletilmiş, böylece farklı isimlerle halkın dini bilgilerine olan ihtiyaçları gidermek için telif ilmihallerin oluşum süreci hızlanmıştır. (Arpaguş, 1998, s.30)

Kutbe'd-din İzniki'nin XIV. yüzyılda yazdığı "Mukaddime"si Anadolu coğrafyasında yazılmış ilk Türkçe ilmihal kitabıdır. Dil özellikleri dikkate alındığında XIV. yüzyılda Türkçeye tercüme edildiği düşünülen bir diğer ilmihal kitabı Kitab-ı Gunya'dır. XII-XIII. yüzyıllarda Harizm Türkçesiyle yazılan ve XV. yüzyılda Mehmed b. Bali tarafından Anadolu Türkçesine aktarılan "Güzide" adlı eser Türk çevrelerinde bilinen en eski ilmihal örneklerindedir. XVI. yüzyıla gelindiğinde da Abdurrahman Aksarayi'nin yazdığı "İmadü'l-İslam"la birlikte, 1562-1563 yılında yazıldığı tahmin edilen Birgivi'nin "Vasiyet-name"si gelmektedir. İlmihal adının kullanıldığı ilk kitap ise XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen ve zamanımıza kadar etkisini sürdüren Mızraklı İlmihal'dir. XVIII. yüzyılda kaleme alınan anonim bir ilmihal kitabı da "Takriri İman ve İslam" adlı eserdir. "Şurutu's-salat, Necatü'l-müminin, eski Amentü Şerhi, Halebi tercümesi, Babadağı, kısmen Nimet-i İslam" hep bu nevin Anadolu coğrafyasındaki diğer örnekleridir. (Karaman, 1996, s.161; Kelpetin, 2000, s.140)

İlmihal literatüründe yazılmış olan eserlerin başlığında ilmihal isimlerinin yer almadığı öteden beri bilinmektedir. Fakat uzun bir süre değişik isimler altında yazılan eserler bu sahadaki ihtiyaca cevap vermektedir. (Kelpetin, 2002, s.28) Yusuf Ziya Yörükkan da "ilmihal" tabirinin son zamanlarda kullanıldığını, bunun dışında güncel dinî konuları ihtiva eden soru-cevap şeklinde kaleme alınmış fetva kitaplarının da geniş bir

kesime hitap ettiğini söyler. (Kelpetin, 2002, s.29) Osmanlıdan günümüze bine yakın benzer çalışma yapıldığını söyleyen Kurt, bunlar içerisinde yaptığı ikinci bir değerlendirme ile iki yüz kırk adet ilmihal türü çalışmasından bahsetmektedir. (Kurt, 2005, s.23)

2. İlmihal Kitaplarının Türk Dili Tarihi Açısından Önemi

İlmihallerde zamana, şartlara ve beklentilere göre uzun ya da kısa tutulmakla beraber genel olarak Müslümanların günlük hayatlarında dinlerini yaşayabilmeleri, mükellefi oldukları görevleri yapabilmeleri için gerekli olan bilgiler ihtiva edilir. Bu yönüyle ilmihal bilgiler kullanıma hazır, ilk yardım bilgileridir. Pratik ihtiyaçlara cevap vermesi sebebiyle Müslümanların en fazla kullandıkları, en fazla istifade ettikleri, en fazla okudukları dini eserlerin başında ilmihal kitapları gelmektedir. Bu sebeple ilmihal kitapları halkın dinî kültürünün oluşmasında etkili olmuştur. (Kelpetin, 2002, s.31) Aynı zamanda ilmihaller, yazıldıkları dönemin sosyal hayatını, ihtiyaçlarını, din anlayışını yansıtmaları ve dinî bilgilerin günlük hayata uygulanmasını temin edip din kültürünün toplumun çeşitli kesimlerine yayılmasını sağlamaları bakımından ayrıca önem taşır. (Kelpetin, 2000, s.141)

İlmihal geleneğinin ve kültürünün Müslüman Türk coğrafyasında çok yaygın olduğu araştırmalarda belirtilmektedir. (Kelpetin, 2000, s. 139; Kurt, 1998, s.4) Söz gelimi bazı Türk hanımlarının kendi paralarıyla Birgivi'nin Vasiyet-name adlı eserini nüshalar halinde yazdırarak Kuzey Afrika'da görev yapan Müslüman Türklerin yararlanmaları için oralardaki kütüphanelere bağışta bulunmuş olmaları ve de bu kitapların hala Tunus Zeytuniye Kütüphanesinde rastlanması bunun kanıtıdır. (Yüksel, 1991, s.33) Afrika coğrafyasının dışında yine Türklerin fethettiği Balkan coğrafyasına da ilmihal kültürünü taşıdığı, Boşnakça yazılmış ilmihal kitapların varlığından kendisini göstermektedir. (Gürsu, 2014, s. 129)

Manzum metinlerin vezin ve kafiye gereği gibi kendi içinde bir takım zorlayıcılıklarına karşın, mensur eserler daha serbest ve doğal dilin temsilcisi durumundadır. Hele, gerek konu ve gerekse yazı bakımından sanat kaygısı taşımayan dini ve mensur eserler çok daha doğal özelliktedirler. Basit kuruluşlu halk hikayeleri ile eğitici maksatlarla kaleme alınmış dini mutevalı eserler bu türlü eserlerin başında yer almaktadır. İlmihaller de bu yönüyle metin kuruluşu bakımından basit yapıları eserlerdir. (Duman,

2000, 17) Öyle ki, mensur eserlerde göremeyeceğimiz ifade şekillerini, yazı dilinin cümle kuruluşundan çok konuşma dilinin söyleyiş biçimlerini ihtiva etmektedir. Bunun en yaygın örneği fonetik ve morfolojik özelliklerin yanında, unsurlarının dizilişi çeşitli biçimlerde düzensizlik göstererek devrik yapılı cümlelerdir. (Duman, 2000, 17)

SONUÇ

Anadolu coğrafyasında XIV. yüzyılla birlikte yazılmaya başlanan ve asır asır çığ gibi gittikçe güçlenen okunan ve adeta elden ele dolaşan ilmihal kitapları Müslüman Türk'e aittir. Bugün bile başucu kitabı olarak hemen hemen her evde bulundurulan ilmihaller, dünden bugüne ait olduğu topluma dini vecibelerini onların dilinden anlatmaktadır. Zengin söz varlığı ile sade nesrin önemli örneklerinden biri olan ilmihal kitapları; eğitici-öğretici kimliğinin yanı sıra Türk aile yaşamını, kültürünü, gelenek ve göreneğini, inanç sistemini yansıtmakta; bunların uygulanması konusunda tarihe ışık tutmaktadır.

Osmanlı Türkçesinin en ağır ve ağıdalı dönemi olan Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde bile yazılmış ilmihal kitapları döneminin yaşayan Türkçesinin vermektedir. Bu yönüyle aynı zamanda konuşma dili kaynağı olan ilmihal kitapları yazı diliyle konuşma dilinin birbirinden farklı olduğunu gösteren başka bir kaynaktır. Ayrıca hitap ettikleri kitlenin yaşı ve eğitim seviyesi sebebiyle sanat kaygısından uzak, dili açık ve sade, cümle kuruluşu basit, söz varlığı canlı ve zengin, ses ve şekil bilgisi açısından yazıldıkları döneme tanıklı eden eserlerdir.

KAYNAKÇA

Altıkulaç, Tayyar (2006). *İlmihal I, "İman ve İbadetler"*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aynacı, Mediha (2009). *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhi Yönden İncelenmesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, İstanbul.

Bilmen, Ömer Nasuhi (2011). *Büyük İslam İlmihali*. İstanbul: Yasin Yayınevi.

Devellioğlu, Ferit (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. İstanbul: Aydın Kitapevi.

Duman, Musa (2000). *Birgili Muhammed Efendi, Vasiyyet-name*. İstanbul: R Yayınları.

Emrullah, Yüksel (2000). "Birgivi", *DİA* c. VI. İstanbul, s. 191-194.

Erdoğan, Mehmet (1998). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul. Rağbet Yayınları.

Gürsu, Uğur (2014). *Kitab-ı Bosnevi İlmihal'de Geçen Türkçe Kelime ve Ekler, Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan, İstanbul, s.129-150.

Kara, İsmail (1990). *Mızraklı İlmihal*. İstanbul: Çıdam Yayınları.

Karaman, Hayreddin (1996). *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*. İstanbul: Yeni Şafak.

Kelpetin Arpaguş, Hatice (2002). Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu. *MÜİFD*, 22 (2002/1), s. 25-56.

Kelpetin, Hatice (2000). "İlmihal". *DİA*, c. XXII. İstanbul, s.139-141.

Kurt, Harun (1998). *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Kitaplarının İtikadi Konulara Yaklaşımı (1927-1965)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Kurt, Hasan (2005). *İlmihal Kitaplarında İman Esasları*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Bozkurt, Ramazan (2006). *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, Konya.

Şemsettin Sami, (1322) *Kamus-ı Türki*, İstanbul.

Tulum, Gülsüm (2008). *XVII. yy. Örneği Olarak Yazma Bir İlmihal. Lisans Bitirme Tezi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul.

Yüksel, Emrah (1991) "Müslüman Türk Alimi Olarak İmam Birgivi'nin Osmanlı Döneminde ve Günümüz Türkiye'sindeki Yeri", yay. haz. Mehmet Şeker, (1994). *İmam Birgivi, Sempozyum Bildirileri*. Ankara: TDV Yayınları.